

УДК 364.48(1-22):303:425

І.В.Рибак, І.А.Скворцова

Соціально-культурна та побутова інфраструктура подільського села на завершальному етапі радянського будівництва: проблеми та труднощі розвитку (60–80-ті роки ХХ ст.)

В статті проаналізовано розвиток соціальної інфраструктури подільського села у 60–80-ті роки ХХ ст. (житло, транспорт, зв'язок, який обслуговував особисті потреби сільських людей, заклади освіти, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, культури).

Ключові слова: соціальна інфраструктура, подільське село, школа, дошкільні заклади, лікарні, магазин, клуб, побутове обслуговування.

На сучасному етапі державного будівництва України одним із першочергових завдань є відродження села, творення його життєздатного економічного і соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення практики і досвіду минулих років, зокрема соціальної історії села.

Об'єктом дослідження є соціально-побутова інфраструктура подільського села, під якою слід розуміти комплекс галузей народного господарства, що забезпечують життєдіяльність сільських людей, відтворення робочої сили і формування її якісного рівня. Сюди входить громадський транспорт, зв'язок, які обслуговують особисті побутові потреби людей, благоустрій сіл, як культурно-побутових осередків сільської місцевості, заклади освіти, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, культури [1, с. 6].

Завданням даної статті є комплексне вивчення соціально-побутової сфери подільського села. З цією метою добиралися та аналізувалися документи і матеріали центральних та регіональних архівів, опубліковані джерела, зокрема різноманітні статистичні збірники. Значний та різноманітний матеріал про соціально-побутову інфраструктуру села міститься у періодичній пресі. Її опрацювання дає досліднику можливість “вжитися” в епоху, зрозуміти в яких конкретно історичних умовах функціонувала соціальна сфера села. На шпальтах місцевих газет друкувалися листи, скарги селян на негаразди свого життя та побуту.

Історіографія даної проблеми пройшла декілька етапів. Деяких аспектів соціально побутового розвитку села 60–80-х років ХХ ст. торкалися В.С.Петренко [2], Л.Д.Віпрук, [3] П.П.Панченко [4]. Затиснуті в ідеологічні лещата концепцій “розгорнутого будівництва комунізму”, а згодом “розвинутого соціалізму”, історики змушені були доводити про нібито прискорений розвиток соціальної сфери села і ліквідацію істотних відмінностей у соціально-побутовому розвитку міста і села. У період гласності з'явилися праці М.І.Бушина [5], О.Ю.Гаврилюка [6], Є.Г.Соломка [7], О.І.Семківа [8], в яких деяка увага зверталася на нерозв'язані проблеми та труднощі розвитку соціально-побутової сфери. При цьому наголос ставився на нереалізованих можливостях радянської моде-

лі суспільства, які нібито спричинили уповільнений соціально побутовий розвиток села.

У сучасній історіографії дана проблема знайшла втілення у працях І.В.Рибачка [9], Л.М.Середі [10], О.П.Григоренка [11], С.С.Коломійця [12]. Головною методологічною засадою дослідження є теза, що сільське господарство протягом багатьох десятиліть розглядалось кремлівським зверхниками як інвестиційний донор промисловості, міста, а це спричинило різке уповільнення, відставання інфраструктури села. Необхідність вивчення цієї складної проблеми диктується ще й тим, що дана тема є малодослідженою у регіональному розрізі, зокрема подільського краю [13].

До середини 50-х років подільське селянство попри неймовірно важкі труднощі і проблеми, відновило вщент зруйновану в роки війни соціально-побутову інфраструктуру села і прагнуло зробити сільське повсякденне життя більш комфортним і привабливим. У 1957 р. колгосп “Радянська Україна” з Черкаської області виступив з ініціативою розгортання будівництва добре розвинутої соціально-побутової інфраструктури громадським способом. На Хмельниччині цю ініціативу підтримав колгосп “Україна” села Лісоводи Городоцького району [14, с. 450-451]. Різноманітні почини щодо модернізації соціальної сфери села послужили основою, згідно якої комуністичні вожді закріплювали постулатні настанови, концепції, які малювали майбутнє села в рожевих тонах, абсолютно позбавлених прагматичного підґрунтя. У Програмі розгорнутого будівництва комунізму, прийнятій на XXII з’їзді КПРС у 1961 р., у дзвінкій ейфорійності стверджувалося, що колгоспні села незабаром перетворяться у селища міського типу з комфортабельними котеджами, зі всіма побутовими зручностями, комунально-побутовим обслуговуванням, розвинутою системою закладів освіти, охорони здоров’я, культури. При цьому наголошувалося, що до початку 80-х років культурно-побутові умови мешканців сіл зрівняються з міськими. Вирішальні зміни у соціальній інфраструктурі села мали відбутися протягом 1961–1971 рр. [15, с. 291]. Ці нереальні плани життя дуже швидко і крутим чином безкомпромісно спростувало.

Розглядаючи головні напрями розвитку соціальної сфери подільського села, наголосимо, що першочергове значення мали житлово-побутові умови. Наприкінці 60-х років у подільському селі почав спостерігатися різкий спад житлового будівництва, який у 70–80-х роках набув обвального характеру.

Уявлення про житлово-побутові умови сільських трудівників дають матеріали вибіркового обстеження робітників радгоспів та колгоспників Вінницької області у 1969 р. 11% обстежених сімей проживали у цегляних будинках, 54% – у збірно-щитових і 35% – саманних. В Україні ці показники розподілялися таким чином: 11% обстежених сімей проживали у цегляних будинках, 36% – у дерев’яних, 17% – збірно-щитових, 33% – саманних і 3% – у хагах, збудованих із змішаних будматеріалів [16, арк. 87]. Отже, сільський житловий фонд залишався малоякісним і наприкінці 70-х рр. не зазнав істотної модернізації. За даними вибіркового бюджетного обстеження 1979 р., 27% сільських хат Віннич-

чини мали солом'яну покрівлю [15, арк. 118]. Рівень забезпечення сільського житла зручностями залишався надто низьким. На середину 80-х рр. із 1417 сіл Хмельницької області централізоване водопостачання мали 36, каналізацію – 43, газифіковано 105 населених пунктів. З цього можемо зробити висновок, що вирішального перелому у поліпшенні якості сільського житла не відбулося. Існуючі відмінності у рівні житлово-побутових умов жителів міста і села, труднощі у спорудженні якісних, комфортних осель були важливими факторами, які зумовили небажані міграційні процеси у сільських районах.

Важливу роль у повсякденному житті мешканців сіл Поділля відіграв зв'язок, транспортне сполучення тощо. У 1970 р. вдалося завершити телефонізацію колгоспів, сільських рад, сільськогосподарських підприємств [17, с. 335]. Проте телефон у сільській оселі був великою рідкістю. За рівнем телефонізації подільське село наприкінці 80-х років майже у 3,2 раза відставало від міста [18, с. 335]. До того ж, у 33% селян Вінницької та Хмельницької областей не було відділень зв'язку. Їх жителі змушені були користуватися послугами підприємств зв'язку, які знаходилися в інших населених пунктах. До середини 60-х років на Поділлі в основному вдалося вирішити проблему автобусного сполучення між обласними і райцентрами. Це дозволило поліпшити транспортне обслуговування сільських жителів. Проте налагодження автобусного сполучення всередині сільських районів наштовхнулося на проблему бездорожжя. Через це майже третина сіл Хмельницької області наприкінці 70-х років не мали автобусного сполучення [19, с. 387]. У переважній більшості подільських сіл були відсутні впорядковані вулиці з твердим покриттям, нічним освітленням, декоративним озелененням. В особливо занедбаному стані знаходилися так звані “неперспективні”, бригадні села.

Важливу роль у сільській соціально-побутовій інфраструктурі відігравали заклади освіти: дошкільні установи і загальноосвітні школи. У 60–80-ті роки зросла мережа дошкільних закладів. Якщо в 1950 р. у селах Хмельниччини було всього 32 дитсадки, у яких налічувалося 700 дітей, то у 1989 р. – 633 дитсадки, у яких виховувалося 18,8 тис. дітей [20, с. 366]. Складною проблемою, пов'язаною із створенням на селі постійно діючих дошкільних закладів, була відсутність типових приміщень, які б дозволили створити для дітей необхідні умови. У більшості випадків дитсадки перебували у старих, пристосованих приміщеннях, які склалися з двох чи трьох невеликих кімнат. Обстеження сільських дошкільних закладів у Барському районі Вінниччини у 1977 р. виявило, що з 111 дитячих ясел лише 34 знаходилися у типових приміщеннях, які відповідали санітарно-побутовим стандартам, а решта – у пристосованих приміщеннях [16, спр. 1636, арк. 1]. Подібні недоліки було виявлено і в інших районах. У с.Кусинівці Літинського району для дитячих ясел виділено старе, вогке приміщення, яке знаходилося в аварійному стані. У такому занедбаному приміщенні знаходилися колгоспні ясла в с.Барків того ж району. “Дах протікав, – вказувалося в акті обстеження, – стеля відвалилася і була заклеєна газетою” [16, спр. 1636, арк. 8].

Невирішеною проблемою залишалася забезпеченість сільських дошкільних закладів меблями, іграшками. Під час обстеження сільських дошкільних закладів Вінницької області у 1970 р. з'ясувалося, що у с.Хоньківці Могилів-Подільського району, для 25 дітей, які відвідують ясла є 14 розкладачок і зовсім немає постільної білизни. У зв'язку цим батьки змушені її приносити з дому. Дитясла колгоспу "Червоний хлібороб" с.Слобода-Гулевська Барського району відвідувало 40 дітей, для яких є 7 ліжок, 6 розкладачок, 13 матраців, 25 простирадл, 15 солом'яних подушок. Ясла колгоспу ім. Чкалова Калинівського району розраховані були на 70 дітей, але в наявності є 17 матраців, 15 подушок, 23 простирадла [16, спр. 1346, арк. 12].

Наведені дані свідчать, що у досліджуваній період не вдалося забезпечити сільських дітей ясельного віку добре обладштованими дошкільними закладами. Чимало сільських дитячих садків та ясел значно поступалися своїми якісними характеристиками перед аналогічними міськими дошкільними закладами.

Темпи будівництва загальноосвітніх шкіл на Поділлі мали стійку тенденцію до зниження. Якщо у 1966–1970 рр. у селах Хмельницької області було збудовано шкіл на 43,8 тисяч учнівських місць, з них колгоспами і радгоспами – 42,7 тис. місць, то у 1971–1977 рр. відповідно 33,7 тис. і 26,7 тис. місць; у 1976–1980 рр. – 12,7 тис. і 2,8 тис.; у 1981–1985 рр. – 6,8 тис. і 5,6 тис. місць [21, с. 57]. У зв'язку із різким зменшенням контингенту учнівської молоді на селі різко скоротилася мережа шкіл. Якщо на Хмельниччині у 1960/61 навч. році діяло 1904 сільські школи, то у 1985/86 – 1024 [22, с. 58]. Майже кожне третє село втратило загальноосвітню школу. В існуючих сільських загальноосвітніх школах регіону накопичилося чимало проблем і труднощів, які незадовільно впливали на якість навчання молоді. З 1005 сільських шкіл Хмельницької області у 1990 р. спортивні зали мали лише 474, кабінети фізики – 775, хімії – 581, біології – 522, інформатики – 169, їдальні або буфети – 673 [23, с. 205].

У досліджуваній період характерною рисою сільського шкільництва була мізерна наповнюваність учнями. Через це на селі виникли так звані малокомплектні школи, які у більшості випадків припиняли свою діяльність через жалюгідне фінансування. Гострою у сільських школах була проблема забезпечення кваліфікованими вчителями з іноземної мови, музики, образотворчого мистецтва тощо. Головною причиною такого становища було небажання молодих спеціалістів працювати у сільських школах через надмірну перевантаженість, незадовільні побутові умови. Скорочення мережі сільських шкіл, їх незадовільна матеріальна база, низька кваліфікація вчителів призводили до міграції населення у міста з метою надати можливість своїм дітям навчатися у міських загальноосвітніх школах.

Важливу роль у соціальній сфері села відігравали заклади охорони здоров'я. На початку 60-х років на один сільський район припадала 1 районна, 4,7 дільничних лікарень та амбулаторій, 70 фельдшерсько-акушерських пунктів. Дільнична лікарня обслуговувала пересічно 3,9 колгоспів 3,4 сільради, 13,5 населених пункти; фельдшерсько-акушерський пункт – 1,9 сіл [24, с. 112].

У 60–70-ті роки було взято курс на збільшення мережі сільських закладів охорони здоров'я. При цьому держава продовжувала вирішувати соціальні проблеми села, у тому числі охорони здоров'я, не за рахунок централізованих бюджетних асигнувань, а за кошти колгоспів. У селах Хмельницької області у 1961–1970 рр. було збудовано 836 закладів охорони здоров'я, з них колгоспами – 763, 1971–1975 рр. відповідно 778 і 228; 1976–1980 рр. – 427 і 342; 1981–1985 рр. – 580 і 410; 1986–1989 рр. – 1020 і 820 [21, с. 72]. Незважаючи на зростання темпів будівництва закладів охорони здоров'я, значна кількість сільських лікарень продовжувала функціонувати у малопристосованих, тісних приміщеннях, у яких хворі постійно відчували дискомфорт. Наприклад, на Хмельниччині у середині 80-х років, при плановій потребі палатної площі лікувальних корпусів районних лікарень 50050 м², фактична наявність їх становила 33533 м² або 67% до потреби, районних поліклінік відповідно 23216 м², 14348 м² і 68%; дільничних лікарень 39690 м², 24583 м² і 61,9% [25]. Крім того, 49% сільських фельдшерсько-акушерських пунктів працювали в аварійних та непристосованих приміщеннях [25]. У 80-х роках 60% сільських дільничних лікарень Хмельницької області не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Загальний рівень забезпеченості сільських жителів медичними закладами був на 22% нижчим, ніж у місті [25]. У багатьох сільських лікарнях регіону низькою залишалася забезпеченість лікарями, не завжди достатньою була їх фахова підготовка. Через незадовільні житлово-побутові умови, перевантаженість тощо значних масштабів набула плінність лікарів високої кваліфікації із багатим досвідом лікувальної роботи. Низькою залишалася забезпеченість сільських закладів охорони здоров'я сучасним медичним обладнанням, діагностичною апаратурою, що було однією з причин неякісного лікування. Сільським лікарям доводилося витратити для виконання лікування хворих у 3–4 рази більше часу, ніж їх колегам у міських закладах охорони здоров'я, обладнаних більш сучасною апаратурою.

Через різке постаріння сільського населення й зниження народжуваності на селі у 70–80-ті роки було згорнуто мережу сільських пологодопоміжних закладів. Надання медичної допомоги сільським породіллям зосереджувалося у районних лікарнях. Такий захід мав не лише позитивні, але й негативні наслідки. Рівень дитячої смертності при пологах серед сільських породіль у 1975 р. склав 15,5 померлих на 1000 новонароджених [26, арк. 21]. За висновком облздороввідділу Хмельниччини причиною високої дитячої смертності при пологах була несвоєчасна, а інколи запізнена госпіталізація породіль із віддалених сіл у пологові відділення районних лікарень. До того ж, у обласну і районні лікарні несвоєчасно поступали вагітні жінки із сільських регіонів з важкою патологією [26, арк. 22]. Так, у структурі дитячої смертності протягом 1973–1978 рр. померлі діти вдома, без госпіталізації у лікарнях, становили 17–24%, у першу добу госпіталізації в лікарні – 19–22%. Через запізнилу госпіталізацію від пневмонії дитяча смертність складала 44,6–53,2% [26, арк. 32]. Це були переважно сільські діти. Отже, незважаючи на певні кількісні та якісні

зрушення у охороні здоров'я сільського населення, у 60–80-х роках якісний рівень охорони здоров'я селян був значно нижчий ніж жителів міст.

У структурі сільської соціально-побутової сфери чільне місце посідали заклади торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Мережа закладів торгівлі мала незначну тенденцію до збільшення.

У 1967 р. колгоспники с.Лісоводи Городоцького району Хмельницької області започаткували почин будівництва громадським способом у кожному селі, де знаходилася центральна садиба колгоспу сільмагу, який мав два відділення [27]. Ще у 1966 р. вони отримали назву, “сільський магазин товарів повсякденного попиту”. Якщо у 1960 р. на Хмельниччині нараховувалося 2241 торгівельний заклад, то у 1970 р. – 3675, 1980 р. – 3416 і 1990 р. – 3358. Майже 82% з них складали сільмаги [20, с. 72]. Універсальні і спеціалізовані магазини створювалися лише у селищах міського типу, звичай у райцентрах. Переважна більшість сільських магазинів мала невелику торгівельну площу, низьку культуру обслуговування покупців. “Не можна говорити про культуру торгівлі на селі, – писала газета “Радянська Україна”, – коли в багатьох сільмагах панує антисанітарія, коли там не ведуть боротьби з гризунами. Не можна надіятися на культурну торгівлю в тих магазинах, в які неприсмно заходити. Багато приміщень сільських магазинів в поганому стані і потребують капітального ремонту, а деякі взагалі йому не підлягають” [28].

Найбільшим недоліком сільської торгівлі був надзвичайно бідний асортимент товарів. Обстеження сільських магазинів Вінницької області у 1968 р. показало, що “у багатьох селах відсутні спеціалізовані магазини. У зв'язку з цим завіз предметів культурно-побутового призначення (меблів, швейних, пральних машин, телевізорів, холодильників та інших товарів) не відбувається. У сільпо таких сіл в основному завозилися тільки промислові товари першої необхідності” [16, спр. 1275, арк. 106]. Через це жителі сіл змушені були часто їздити до міста у пошуках необхідних товарів. У довідці Вінницького статуправління “Про підсумки вибіркового обстеження, що до наявності предметів культурно-побутового призначення сім'ями колгоспників” у 1969 р. зазначалося: “Купівля товарів культурно-побутового та господарського призначення сільським населенням у містах пояснюється, по-перше, відсутністю в селах спеціалізованих магазинів, а по-друге, значно більшим вибором цих товарів у місті. У сільські магазини, наприклад, завозяться товари місцевого виробництва, здебільшого поганої якості” [16, спр. 1275, арк. 27]. Соціологічні обстеження, проведені наприкінці 70-х років, показали, що зусилля колгоспників на пошуки і придбання товарів складало 23% загального балансу часу на ведення домашнього господарства [29, с. 47].

Особливо нерозвинутою сферою соціально-побутової інфраструктури подільського села було громадське харчування. У 70–80-ті роки склалася така структура сільських підприємств громадського харчування: мережа їдалень закритого типу, яка функціонувала у деяких великих колгоспах, радгоспах, школах і сільгосппідприємствах. Крім того, на території сільського району,

як правило, у райцентрах і великих селах, діяли заклади громадського харчування відкритого типу: ресторани, кафе, їдальні, буфети, закусочні тощо. Проте їх мережа, а також асортимент товарів і послуг був надзвичайно обмежений. Вибіркові бюджетні обстеження 5200 сімей колгоспників органами статистики у 1976 р. виявили, що питома вага громадського харчування складала всього 1,12% у загальному балансі часу для приготування їжі [16, спр. 1309, арк. 108]. Як правило, приготування їжі на селі відбувалося у домашніх умовах і лягло важкою ношею на плечі сільських трудівників. За соціологічними обстеженнями, у 1987 р. на приготування їжі у домашніх умовах сільська жінка витратила 43% того часу, що витрачався на ведення домашнього господарства [30, с. 96]. Це створювало надзвичайно високу перенапругу, особливо під час весняних, літніх та осінніх сільгоспробіт у колективному та підсобному господарствах.

Чільне місце у харчуванні посідало приготування хліба у домашніх умовах, яке вимагало від сільської родини, зокрема жінки, надзвичайно великих затрат праці. В умовах різкого скорочення сільського працездатного населення та з метою максимального використання жіночої праці у сільськогосподарському виробництві було взято курс на громадське приготування хліба і хлібобулочних продуктів. Про позитивні зрушення у цьому напрямку на шпальтах газети “Сільські вісті” поділився колгоспник села Яблуневе Хмельницької області О.Зваричук. “Громадське випікання хліба справа нова, для селянина навіть дивна. Не брати зерна до дому. Я вагався. Але наш бухгалтер швидко заспокоїв. Підрахував, що моїй сім’ї належить 24 центнери пшениці. Печеного хліба з нього вийде 3 тонни. Хліб можете одержувати в необмеженій кількості у колгоспному магазині по 3 коп. за кілограм (вартість випічки). Тепер не треба про дрова думати, по млинах їздити, тісто місити у діжі, біля печі стояти. Та й хліб кожного дня не черствий, а свіжий. Тепер всі колгоспники користуються послугами артільної пекарні” [31]. У 70-ті роки було взято курс на спорудження у кожному сільському районі Поділля хлібзаводів, потужності яких задовольнили потреби сільського населення у хлібі та хлібобулочних виробах обмеженого асортименту. Завдяки цьому вдалося в основному вирішити проблему приготування хліба на промисловій основі, витіснивши випічку хліба в домашніх умовах. Проте, через відсутність торгівельної мережі у невеликих так званих бригадних селах, які отримали назву “неперспективних”, торгівля цими продуктами була не налагоджена. Мешканці таких поселень змушені були витрачати чимало часу і зусиль для випікання хліба в домашніх умовах, або запасатися ним у магазинах великих сіл, райцентрів.

Побутове обслуговування було найбільш відсталою ланкою у соціальній структурі подільського села. На середину 60-х років склався надзвичайно великий розрив у кількісному та якісному рівні побутового обслуговування міського та сільського населення. Вибіркові бюджетні обстеження у 1965 р. 5200 сімей колгоспників у 10 областях України, і зокрема Вінницької, виявили, що 82% обстежених здійснювали ремонт одягу і взуття методом самообслуговуванням, 12% скористалися послугами місцевих кустарів і лише 6% задо-

вольнили потреби у побутових майстернях [16, спр. 1078, арк. 11]. З цього приводу газета “Радянська Україна” змушена була констатувати: “Хоч як це не прикро, а доводиться визнати, що для жителів багатьох сіл і досі залишаються проблемою такі елементарні речі, як лагодження взуття, перукарські послуги, не кажучи про ремонт господарських предметів, побутової техніки” [32]. Головною причиною такого становища була відсутність мережі закладів побутового обслуговування на селі. “Навіть у економічно міцних колгоспах, – писала газета “Колгоспне село”, – немає майстерень з пошиття і ремонту одягу, взуття, от і доводиться людям відлучатися в робочий час у місто чи районний центр для задоволення своїх побутових потреб” [33].

У дусі тодішньої традиції, за ініціативи колгоспу імені Фрунзе села Галузинці Деражнянського району Хмельницької області, було започатковано у 1967 р. почин спорудження у кожному колективному господарстві будинку побуту [34, арк. 172]. І хоча реалізувати його у повній мірі не вдалося, все ж дещо збільшилась мережа закладів побутового обслуговування на селі. Якщо у 1965 р. у сільській місцевості Хмельниччини нараховувалося 356 закладів побутового обслуговування і в їх структурі 100 – із ремонту і пошиття взуття, 154 – одягу, 4 – ремонту радіоапаратури і побутової техніки, 3 – фотографії, 14 – лазень, 80 – перукарень, то у 1990 році – 1238 підприємств, з них 58 – для ремонту і пошиття взуття, 45 – одягу, 4 – в’язання трикотажних виробів, 55 – ремонту радіоапаратури і побутової техніки, 7 – ремонту і технічного обслуговування транспортних засобів, 11 – виготовлення меблів, 9 – пралень, 16 – фотографій, 327 – лазень, 222 – перукарні, 11 – ремонту і будівництва житла, 18 – із надання ритуальних і 19 – інших послуг [20, с. 374].

Незважаючи на таку позитивну динаміку у зростанні закладів побутового обслуговування, кількісний і якісний розрив у надані послуг міському і сільському населенню продовжував не лише зберігатися, але й набув особливо великих розмірів. Наприклад, у 1980 р. обсяг реалізації побутових послуг пралень міському населенню Хмельниччини склав 599 тис. руб., а у 1985 р. – 874 тис. руб., то сільському населенню відповідно – 27 тис. руб. і 49 тис. руб., перукарень відповідно 1423 тис. руб. і 2162 тис. руб. у місті і 321 тис. руб. і 1315 тис. руб. у селі, хімчисток – 400 тис. руб. і 563 тис. руб. – у місті і 152 тис. руб. та 102 тис. руб. – у селі, лазень – 571 тис. руб. і 693 тис. руб. – у місті і 39 тис. руб. і 19 тис. руб. у селі [22, с. 100].

На особливо низькому рівні знаходилася сфера побутових послуг у бригадних, віддалених селах, де підприємства побутового обслуговування були відсутні, а обслуговування закладів побуту центральних садиб колгоспів і радгоспів мало епізодичний нерегулярний характер. Соціологічні опитування колгоспників Вінницької області у 1988 р. виявили, що головним місцем задоволення їх потреб, але на дуже низькому якісному рівні, стали заклади побутового обслуговування, які знаходилися у районних центрах. Їх відвідували 57% опитуваних. Позитивно оцінили роботу підприємств із пошиття і ремонту взуття 23%, ремонту побутових приладів – 10,4%, фотоательє – 25,2% перу-

карень – 27%, а лазень – всього 3,5% опитаних [35, с. 52]. Отже, сільські жителі Поділля змушені були витратити чимало часу, коштів на поїздки до міських та районних закладів побутового обслуговування. Якісний рівень побутових послуг сільського населення був значно нижчий, ніж для міського населення. Все це вело до скорочення вільного часу трудівників села призначеного для відпочинку, виховання дітей, підвищення культурного рівня.

Важливою складовою соціально-побутової інфраструктури подільського села були заклади культури: клуби, будинки культури, бібліотеки. Динаміка сільських закладів культури мала нестійку тенденцію. У 1965 р. у селах Хмельницької області діяло 898 бібліотек і 1324 клуби. У 1975 р. їх кількість зростає відповідно до 1136 і 1384. Проте вже у 1980 р. було зафіксовано зменшення кількості бібліотек до 1127 і клубів – до 1361. Така тенденція зберігалася і в наступні роки. У 1982 р. їх нараховувалося відповідно 1114 і 1339; у 1985 р. – 1083 і 1289; 1987 р. – 1082 і 1287 [22, с. 122]. Пояснювалося це масовим закриттям сільських закладів культури у бригадних селах. До того ж, структура культурного дозвілля, яку організували клубні заклади на селі, не відповідали зростаючим потребам сільської молоді. Майже 60% культурних програм сільських клубів припадало на демонстрацію кінофільмів і проведення танців. Причиною такого становища була недостатня фахова підготовка сільських культпрацівників, слабка матеріально-технічна база закладів культури. Чимало сільських клубів знаходилося у пристосованих приміщеннях. У кореспонденції газети “Радянське Поділля” про незадовільну роботу закладів культури у Дунаєвському районі Хмельниччини розкрито типові недоліки роботи клубів і бібліотек у сільській місцевості: “Гортаємо протоколи сесій, засідань сільвиконкому. Хороші рішення приймають депутати, слухні критичні зауваження висловлюють. Про роботу клубу в Дем’янківцях говорено-переговорено. Що приміщення тісне, територія неогорожена, що завідувача Л.Д.Михайлова працює, як мокре горить. А що після таких дебатів міняється? А нічого і нічого. Зібрали у селі сход, а клуб на замку. Так і не було де розміститись людям.

Не кращі справи і в Заголосній. Тут теж від випадку до випадку працює клуб. Сільвиконком, правління колгоспів не дбали і не дбають про соціальний розвиток бригадних сіл. 17 літ очолює колгосп “Вперед до комунізму” депутат районної Ради народних депутатів С.Г.Тиж. Він далеко не з останніх в районі, свої кошти на рахунок має. Та жодного об’єкта соцкультпобуту не спорудили. Можливо, немає потреби? Якраз навпаки. У Притулівці сільський клуб розміщений у почорнілій від часу селянській хатині.

Куди не поїдь – на дверях клубів висять таблички, що тут діють культурно-спортивні комплекси. Висить таке повідомлення і на Малокужелівському Будинку культури. По суботах згідно плану тут лекція та демонстрація кінофільму, а замість цього висить на дверях замок, а зав клубу А.О.Герича ледве розшукали.

Не працює клуб у Руді-Гірчичнянській. Його завідувача М.Б.Жубицька скаржилася на погані умови. Культурний заклад розташований у старенькій

селянській хатині. Та і її забули капітально відремонтувати. Грубки треба переставити. А за баян, якого б хотіли мати у клубі, вже стільки переговорено... і все марне” [36].

У селах не вдалося створити мережу стадіонів, спортивних майданчиків, спортзалів. Понад 62% сіл Вінницької області у 1980 р. не мали навіть найпростіших спортивних споруд. Надзвичайно низькою і примітивною була забезпеченість сільських колективів спортивним обладнанням. Отже, у селах Поділля не було створено належних умов для дозвілля та відпочинку, повноцінного духовного і фізичного розвитку людини. Проведені у 1985 р. соціологічні опитування серед сільської молоді виявили, що лише 16% опитуваних задоволені наявними формами культурного дозвілля. Понад 80% сільської молоді виявили бажання відвідувати заклади культури у місті, які, на їх думку, пропонують якіснішу культурну програму. “На селі дуже нудно, немає де розважитися, відпочити” – наголошували опитані [38, с. 83].

В процесі вивчення даної проблеми нами виявлено, що у розвитку соціальної інфраструктури подільського села не було подолано кількісного розриву у порівнянні із містом. На 1 січня 1988 р., за даними одночасного обліку, 50% сіл Хмельницької області не мали дошкільних закладів, 40% – загальноосвітніх шкіл, 39% – спортивних споруд, 19% – закладів охорони здоров’я, 12% – бібліотек, 7% – клубів, 50% – відділень зв’язку, 56% – майстерень побуту, 61% – лазень [23, с. 45]. Утворився і значний якісний розрив у соціально-побутовому обслуговуванню сільського і міського населення. Зокрема, про це йшлося у листі, надісланому колгоспниками Ярмолинецького району Хмельниччини у редакцію газети “Правда”. “Сьогодні сільський житель уже не той, який був на початку шістдесятих... Він справедливо каже: хіба я менше працюю, ніж робітник на заводі в місті? Чому він живе у квартирі з багатьма зручностями, має газ, воду. У нього під боком магазин, лікарня, будинок культури, бібліотека, стадіон, лазня. Він може викликати швидку медичну допомогу. А в наших селах не вулиці, а непрохідне бездоріжжя. Немає водопроводу, відсутні елементарні умови праці та відпочинку” [39].

Незадовільні побутові умови значної частини сільського населення, особливо молоді, породжували стійкі міграційні настрої. Проведені кафедрою філософії Кам’янець-Подільського держпедінституту у наприкінці 80-х років комплексні соціологічні обстеження сільських мігрантів у містах Хмельницької області виявили прямий взаємозв’язок між рівнем міграції та розвитком соціальної сфери на селі. Так, 67% опитаних головну причину свого переїзду до міста вбачали у недостатньо розвинутій соціальній інфраструктурі і тільки 33% – у зміні сільськогосподарської праці. Якщо загальну невдоволеність соціально-побутовими умовами мігрантів-респондентів виразити у 100-відсотковому показнику, то невдоволеність відсутністю впорядкованого житла складала 28%, дитячих дошкільних закладів – 19%, спортивних та інших розважальних закладів – 14,5%, пунктів побутового обслуговування – 8%, середніх шкіл – 5%, інших об’єктів соціальної інфраструктури, у тому числі доріг з

твердим покриттям, – 13,5%, решта – станом медичного та торгівельного обслуговування [40, с. 149].

Під впливом незадовільних соціально-побутових умов значна частина сільського населення регіону, особливо молодь, переселялася у міста, де була більш розвинута соціальна інфраструктура. Якщо в 1979 р. у селах Хмельниччини проживало 998,5 тис. осіб, то у 1989 р. – 784 тис. У той же час міське населення зросло з 559 тис. до 737 тис. осіб [23, с. 12]. У 1990 р. вперше на Поділлі було зафіксовано переважання кількості померлих над кількістю народжуваних. Через низький коефіцієнт народжуваності, який у селах Хмельниччини на середину 90-х років склав 10,3%, високу смертність – 22,5%, скорочення природного приросту склало 12,2% [20, с. 31].

Отже, на завершальному етапі свого існування радянська держава не змогла піднятися до розуміння необхідності піклування про свого годувальника. Село протягом багатьох десятиліть було інвестиційним донором міста, хоча у той же час в сільських населених пунктах соціальна сфера залишалася відсталою, примітивною і занедбаною. Сільський лікар Віталій Карпенко у листі в редакцію журналу “Коммунист” у 1988 р. з гіркою писав: “Десятиріччями брали у селянства все, що воно могло дати силою і погрозами, форсованими перетвореннями і обіцянками кращого життя у майбутньому. Село віддавало молоко, м’ясо, хліб в обмін на дорогі, але неякісні промислові товари, ящики горілки, віддавали кращу частину населення, а отримували кар’єристи і некомпетентних спеціалістів, віддавали родючу рілню, а отримували загублений ґрунт, забруднену атмосферу, пересохлі річки, ліси на межі загибелі” [41, с. 13].

Список використаних джерел та літератури:

1. Латер, Е. С. Проблемы совершенствования производственной и социально-бытовой инфраструктуры агропромышленных формирований: автореферат дисс. ... канд. экон. наук / Е. С. Латер. – М., 1981. – 24 с.
2. Петренко, В. С. Село на шляху піднесення. Зміни в складі, умовах праці і колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1980. – 183 с.
3. Витрук, Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л. Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1965. – 185 с.
4. Панченко, П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР в 1959–1980 гг. / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1980. – 287 с.
5. Бушин, М. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе (на материалах Украинской ССР) / М. И. Бушин. – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
6. Гаврилюк, О. Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови / О. Ю. Гаврилюк // Укр. істор. журн. – 1990. – № 3. – С. 3–14.
7. Соломко, Е. Т. Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на сучасному етапі / Е. Т. Соломко // Укр. істор. журн. – 1989. – № 3. – С. 5–17.
8. Семкив, О. И. Преодоления различий между городом и деревней: опыт и

проблеми партійного керівництва (на матеріалах партійних організацій України 1965–1988 гг.) / О. І. Семків. – Львов: Вища школа, 1988. – 254 с.

9. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 164 с.; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.

10. Серeda, Л. М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60–70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. М. Серeda. – Запоріжжя, 1994. – 24 с.

11. Григоренко, О. П. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграція сільської молоді в міста 60–80-ті рр. / О. П. Григоренко // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті рр.: зб. наук. праць. – К.: Либідь, 1998. – С. 86-95.

12. Коломієць, С. С. Соціальна інфраструктура сільської місцевості України: проблеми ринкової трансформації (1990-ті – поч. ХХІ ст.) / С. С. Коломієць // Вісник аграрної історії. Зб. наук. праць / [Гол. ред. М. А. Журба]. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 1. – С. 140-150.

13. Соціальний розвиток сіл Вінниччини в роки одинадцяті п'ятирічки // Тези доповіді Четвертої Вінницької обласної іст.-краєзн. конф., 4 верес. 1986 р. / [Ред. П. П. Панченко]. – Вінниця: БВ, 1986. – С. 29-30; Шиманська, І. А. Соціально-побутовий розвиток подільського села (За матеріалами Хмельницької області) / І. А. Шиманська // Матеріали ХІІІ подільської історико-краєзнавчої конференції. 18-19 листопада 2010 року. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 586-592.

14. Історія селянства Української РСР: в 2 т. / [редкол.: Компанієць І. І., Ганжа І. Х., Слинко І. І.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 1967. – 435 с.

15. ХХІІ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1961. – Т. 3. – 485 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.582, оп.24.

17. Народне господарство української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1971. – 434 с.

18. Народне господарство української РСР у 1986 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1987. – 465 с.

19. Народне господарство української РСР у 1990 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1991. – 486 с.

20. Хмельниччині 60 років. Статистичний збірник. – Хмельницький: Облполіграф-видав, 1990. – 480 с.

21. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Для служебного пользования. – Хмельницкой: [б. в.], 1990. – 282 с.

22. Развитие агропромышленного производства в Хмельницкой области Статистический сборник. Для служебного пользования. – Хмельницкой: [б. в.], 1989. – 286 с.

23. Социальное-экономическое развитие области от выборов к выборам. – Хмельницкой: Хмельницкое областное управление статистики, 1989. – 211 с.

24. Хорош, Н. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения УРСР / Н. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1969. – 170 с.

25. Прискорити соціальний розвиток села // Радянське Поділля. – 1986. – 26 листопада.

26. Державний архів Хмельницької області, ф.р-1263, оп.9, спр.759.
27. Селу зразковий магазин // Радянське Поділля. – 1967. – 20 жовтня.
28. Навести зразковий порядок у сільмагах // Радянська Україна. – 1977. – 12 травня.
29. Бедрій, Д. Розвиток сільської торгівлі / Д. Бедрій // Економіка Радянської України. – 1975. – № 4. – С. 45-51.
30. Социальная сфера агропромышленного комплекса: нерешённые проблемы // АПК: экономика, управление. – 1989. – № 11. – С. 90-99.
31. Зваричук, О. Громадське випікання хліба – сирова кава, але потрібна / О. Зваричук // Сільські вісті. – 1967. – 17 березня.
32. Сільському побуту повсякденну увагу // Радянська Україна. – 1963. – 7 грудня.
33. Пора покінчити з негараздами сільського побуту // Колгоспне село. – 1964. – 1 грудня.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.31, спр.2625.
35. Вдовиченко, П. Напрями реформування соціально-побутового обслуговування сільського населення / П. Вдовиченко // Економіка України. – 1990. – № 3. – С. 50-57.
36. Шоколо, М. Віддалені не значить забуті / М. Шоколо // Радянське Поділля. – 1986. – 19 листопада.
37. Сільському спорту партійну турботу // Вінницька Правда. – 1980. – 12 березня.
38. Шовкун, І. Соціальна інфраструктура села в умовах переходу до ринкових відносин / І. Шовкун // Економіка України. – 1992. – № 1. – С. 79-87.
39. Тревога крест'янина: будит ли жить деревня // Правда. – 1990. – 9 мая.
40. Рыбак, И. В. Бытовые процессы в современном колхозном селе (на материалах социологических обследований сёл Винницкой и Хмельницкой областей) / И. В. Рыбак // Человеческий фактор в аграрной политике КПСС на современном этапе. – Тезисы докладов межвузовской научно-практической конференции. – Умань: Б В, 1987. – С. 145-152.
41. Карпенко, В. Невспаханное поле сельской медицины / В. Карпенко // Коммунист. – 1988. – С. 13-22.

Резюме

В статье проанализировано развитие социальной инфраструктуры подольского села в 60–80-е годы XX в. (жилье, транспорт, связь, обслуживавшая личные потребности сельских тружеников, учреждения образования, здравоохранения, торговли, бытового обслуживания, культуры).

Ключевые слова: социальная инфраструктура, подольское село, школа, дошкольные учреждения, больницы, магазины, клуб, бытовое обслуживание.

Одержано 14 квітня 2013 р.